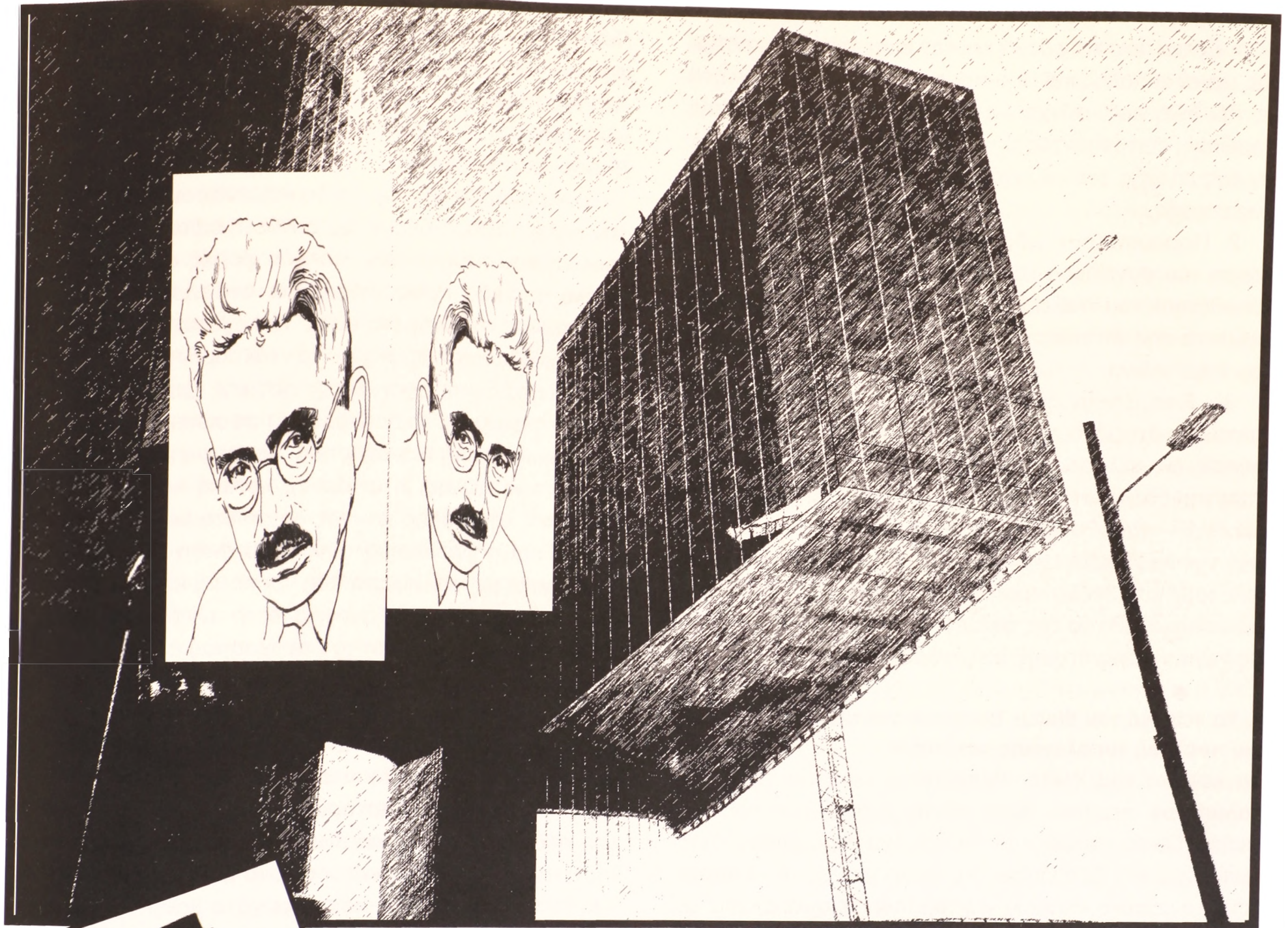


Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ WALTER BENJAMIN

ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΙΩΝ ΤΕΡΖΟΓΛΟΥ



Ο Νικόλαος-Ιων Τερζόγλου είναι αρχιτέκτονας, διδάκτωρ του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, τα προβλήματα της δομής και της οργάνωσης του αστικού χώρου και τα ερωτήματα γύρω από την ποιότητα ζωής στις πόλεις έχουν αποκτήσει κεντρική σημασία στις θεωρητικές έρευνες της αρχιτεκτονικής.¹ Επιπλέον, σημαντικοί μελετητές των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών δέχονται ότι η πόλη και η αστικοποίηση αποτελούν εστιακά σημεία συγκρότησης του σύγχρονου παγκόσμιου πολιτισμού.² Σε αυτό το πλαίσιο, πιστεύουμε πως απαιτείται μία εννοιολογική και θεωρητική διερεύνηση με στόχο την συγκρότηση μίας διεπιστημονικής γνώσης και μίας ευρύτερης κριτικής σκέψης γύρω από την ιδέα της πόλης. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να συμβάλει στην παραπάνω έρευνα και να εμπλουτίσει την σύγχρονη αρχιτεκτονική προβληματική με νέες ιδέες και αρχές για τον πληρέστερο και αρτιότερο σχεδιασμό των πόλεων. Συνεπώς, σκοπός του παρόντος κειμένου είναι μία προσπάθεια εννοιολογικής διεύρυνσης της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής σκέψης γύρω από τον χώρο της πόλης, μέσα από την θεώρηση, ανάλυση και ερμηνεία ορισμένων γραπτών

του Walter Benjamin (1892-1940). Η ανάλυση αυτή θα επιχειρήσει να αναδείξει έννοιες και αξίες που κρίνονται σημαντικές για την αρχιτεκτονική δημιουργία και διευρύνουν τις πολύπλοκες νοηματικές διαστάσεις και τις σύνθετες επιστημολογικές κατηγορίες που πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη στην διανοητική σύλληψη, την οργάνωση και τον σχεδιασμό των χώρων της πόλης. Θεωρούμε πως τα κείμενα του Walter Benjamin που αφορούν στην ανάλυση των χώρων της πόλης προσφέρονται για μία ανάλογη ερμηνευτική ανάγνωση διότι:

1. Εστιάζουν στην δομή και την εμπειρία της μοντέρνας μεγαλούπολης και άρα παρουσιάζουν μία εγγύτητα με την δική μας, σύγχρονη ζωή στις μητροπόλεις της Ευρώπης, επιτρέποντας την αντιστοιχία ιδεών και εννοιών της εποχής του με ανάλογα γνωρίσματα της δικής μας εποχής.

2. Παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον για την κατανόηση του συνολικού του έργου και άρα για την ορθή τοποθέτηση του Walter Benjamin σε σχέση με ευρύτερα ρεύματα της ιστορίας των ιδεών και των νοοτροπιών του 20ού αιώνα.

3. Επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τον Walter Benjamin όχι μόνο ως κριτικό της λογοτεχνίας,³ αλλά κυρίως ως φιλόσοφο και θεωρητικό του πολιτισμού. Υποστηρίζουμε ότι η πολυμέρεια των θεωρητικών ενδιαφερόντων του Benjamin,⁴ όπως επιβεβαιώνεται ξανά από την πρόσφατη αγγλική έκδοση επιλεγμένων κειμένων του,⁵ μπορεί να ερμηνευθεί γόνιμα αν επιλέξουμε ως εστιακό κέντρο της σκέψης του την *ιδέα της πόλης ως χώρου συγκρότησης του πολιτισμού*.

2. Τα κείμενα του Walter Benjamin για την πόλη: μία πρόταση τυπολογικής κατάταξης

Τα κείμενα του Walter Benjamin γύρω από την πόλη καλύπτουν περίπου δέκα πέντε χρόνια έρευνας και ζωής.⁶ Όπως πολλά από τα κείμενα του, είναι συχνά αμφίσημα και δυσνόητα.⁷ Αν θεωρήσουμε ως απαρχή τους το κείμενο «Νάπολη», γραμμένο σε συνεργασία με την Asja Lacis, και ως κατάληξη τους το ανολοκλήρωτο «Passagen Werk», θεωρούμε ως μία ευρεία ιστορική και φιλοσοφική διερεύνηση της πόλης του Παρισιού τον 19ο αιώνα, τότε ο Benjamin επεξεργάζεται ιδέες για την πόλη τουλάχιστον από το 1925, έτος δημοσίευσης της «Νάπολης», ως το 1940. Οι πιθανοί τρόποι κατάταξης των κειμένων του Benjamin που αφορούν *άμεσα και φανερά* στην ιδέα και τον χώρο της πόλης είναι αρκετοί. Ο πιο προφανής τρόπος είναι η ομαδοποίησή τους σύμφωνα με την χρονολογική σειρά γραφής, επεξεργασίας και δημοσίευσής τους.⁸ Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, προτείνουμε μία κατάταξη των κειμένων του Walter Benjamin για την πόλη στη βάση μίας *εννοιολογικής και γεωγραφικής ταξινόμησης σε τέσσερις ενότητες νοήματος* που υπερβαίνουν την απλή χρονολογική τους διαδοχή:⁹

1. Στην *Πρώτη Ενότητα* ανήκουν τα κείμενα του Benjamin που αφορούν στις *Ιστορικές Πόλεις του Μεσογειακού Νότου*. [Νάπολη (1925),¹⁰ Μασσαλία (1929),¹¹ San Gimignano (1929),¹² Ibiza (1932)].¹³

2. Στην *Δεύτερη Ενότητα* ανήκουν οι *Πόλεις του Ευρωπαϊκού Βορρά*. [Παρίσι (1935, 1938, 1939),¹⁴ Βερολίνο (1932-34, 1938),¹⁵ Βαϊμάρη (1928)].¹⁶

3. Η *Τρίτη Ενότητα* καλύπτεται από μία *Πόλη της Ανατολικής Ευρώπης*, την Μόσχα (1927).¹⁷

4. Στην *Τέταρτη Ενότητα* ανήκουν οι *Συμβολικές Πόλεις του Νου, της Ποίησης, της Μνήμης και της Σκέψης*, οι οποίες συναρθρώνονται με την ανάλυση των «πραγματικών» και «υλικών» πόλεων των τριών παραπάνω ενοτήτων. [Μονόδρομος (1928),¹⁸ Παρίσι (1929),¹⁹ Βερολίνο (1932)].²⁰

Συνολικά, θα λέγαμε ότι τα κείμενα του Benjamin για την πόλη παρουσιάζουν μία σύνθετη ειδολογική αρχιτεκτονική και συμπλέκουν, πολλές φορές άρρηκτα, πολλαπλά επίπεδα προσέγγισης και ανάγνωσης του αστικού χώρου: στα κείμενα αυτά, το λογοτεχνικό, περιγραφικό, ταξιδιωτικό αφήγημα, το ντοκουμέντο, το πανόραμα εμπειριών και σκηνών της αστικής ζωής, η αυτοβιογραφική ανάμνηση και ανάλυση προσωπικών βιωμάτων, η κοινωνιολογική παρατήρηση, ερμηνεία και μελέτη του χώρου της πόλης, η ιστορική, κριτική και φιλοσοφική θεώρηση της πόλης και της αρχιτεκτονικής του χώρου καθώς και η φαινομενολογική ενατένιση συχνά συναρθρώνονται με ενδιαφέροντες τρόπους, καθιστώντας τα κείμενα πειραματικά, ανοικτά στην ελεύθερη ροή και έκφραση του λόγου και του στοχασμού.

Η ανοικτή και η πολυ-πρισματική δομή τους αντανάκλα, παρ' όλα αυτά, την ίδια την πολυδιάστατη φύση του χώρου της πόλης στην ολότητά του: ο αστικός χώρος είναι σύμβολο και φορέας πολιτισμού, περιβάλλον της ανθρώπινης ιστορίας, δομή κοινωνικών σχέσεων, πεδίο εμπειριών και βιωμάτων, αρχιτεκτονική τάξη, αισθητικό φαινόμενο, και όλα αυτά μαζί, *ταυτόχρονα*. Τα κείμενα του Benjamin, σε ένα μεγάλο βαθμό, θεωρούμε ότι επιχειρούν να αποτυπώσουν αυτήν την πολυσημία του αστικού χώρου σε διαφορετικούς ιστορικούς και γεωγραφικούς τόπους πόλεων και να την αποδώσουν εννοιολογικά και λογοτεχνικά.

Υποστηρίζουμε πως ένα μέρος των αναλύσεων της πόλης από τον Benjamin χρωστά την προέλευση του και αντλεί την καταγωγή του από τα γνωστά κείμενα του κοινωνιολόγου Georg Simmel²¹ για την *Ρώμη*, την *Φλωρεντία* και την *Βενετία*,²² αλλά ταυτόχρονα δεχόμαστε ότι ο Benjamin εμπλουτίζει αυτόν τον τύπο και το είδος των «*Αστικών Χαρακτήρων*» ή των «*Τοπιογραφιών της Πόλης*»²³ με πολλαπλές σημασιολογικές και νοηματικές διαστάσεις. Επιπλέον, όπως έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές του Benjamin, η ποίηση του Σουρεαλισμού ορίζει ένα δεύτερο πεδίο καταγωγής αυτών των κειμένων,²⁴ τα οποία προτείνουμε να τοποθετηθούν στην

επικράτεια σύνθεσης και γεφύρωσης της ποίησης, της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας του αστικού και του αρχιτεκτονικού χώρου.

3. Η Νάπολη ως πεδίο αλληλεπίδρασης του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου

Θα αναλύσουμε την πρώτη ενότητα των κειμένων του Walter Benjamin για την πόλη της Μεσογείου, εστιάζοντας στο κείμενο «Νάπολη», το οποίο δημοσιεύτηκε το 1925 στην *Frankfurter Zeitung*,²⁵ γράφτηκε μαζί με την Asja Lacis και είναι εμβληματικό για την κατανόηση της σκέψης του Benjamin για την πόλη και, ειδικότερα, για την ιστορική πόλη της ευρύτερης Μεσογειακής ζώνης του Νότου. Στο κείμενο αυτό, ο Benjamin εξετάζει την σύνδεση ανάμεσα στην πόλη, τις διακριτές κοινωνικές ομάδες και τις πρακτικές τους με την θρησκεία. Με άλλα λόγια, μέσα από την «Νάπολη», αποδεικνύεται ότι η καθημερινή ζωή στον χώρο της πόλης συσχετίζεται με έννοιες, ιδεολογίες και κοσμοθεωρήσεις και οι κοινωνικές πρακτικές του βίου συναρτώνται στενά με θρησκευτικές πεποιθήσεις. Έτσι, η περιγραφή των σκηνών από την σύγχρονη ζωή της πόλης, όπως επιχειρείται από τον Benjamin, ανάγεται με αυτόν τον τρόπο στην ολότητα της ιστορίας του χώρου. Η ιστορική αυτή διάρκεια δεν είναι μόνο η υλική αντοχή του χώρου και των κτισμάτων στον χρόνο αλλά κυρίως η ιστορία των ιδεών, των νοοτροπιών και των πεποιθήσεων που παραμένουν σταθερές στην διαδοχή των εποχών και επιτρέπουν στο παρελθόν και το παρόν να συμπλέκονται αξεδιάλυτα σε ένα χωρικό-νοηματικό όλον.²⁶ Αρκετοί μελετητές του Benjamin θεωρούν ότι ο συγγραφέας προσεγγίζει αυτήν την συναρμογή του ιστορικού χρόνου της παράδοσης με τις ιδέες και τους χώρους της πόλης μέσα από ασυνεχείς, νευρώδεις, αποσπασματικές «εικόνες», σε αναλογία με την τεχνική του montage.²⁷ Υποστηρίζουμε ότι ο Benjamin συνειδητά αναζητεί την *συνέχεια και την ενότητα* που δομεί τις επιμέρους «ψηφίδες» της πραγματικότητας σε ένα υποκείμενο υπόβαθρο, πλαίσιο ή σκελετό νοήματος, όπου το βιωματικό-υποκειμενικό και το κοινωνικό-αντικειμενικό συσχετίζονται στενά: μέσα από την παρατήρηση εκφάνσεων και φαινομένων της καθημερινής ζωής, ο συγγραφέας επιχειρεί να διεισδύσει στο ιδεατό ιστορικό βάθος και την διάρκεια του χρόνου της πόλης, σε μία γνώση των βαθύτερων στρωμάτων του νοήματος που θεμελιώνουν το παρόν.²⁸ Άλλωστε, ο ίδιος ο Benjamin, στις σημειώσεις του *Passagen Werk*, αναφέρει ότι η μεταφορά της αρχής του montage στην φιλοσοφία της ιστορίας στοχεύει ακριβώς στην δόμηση «...κατασκευών μεγάλης κλίμακας...» και στην ανακάλυψη του «...κρυστάλλου του ολικού γεγονότος» μέσα από την ανάλυση της «...μικρής ατομικής στιγμής...»²⁹

Ο Benjamin και η Lacis εισάγουν έναν ειδικό όρο για να περιγράψουν την αρχιτεκτονική της Νάπολης: είναι η

γνωστή έννοια του *πορώδους*.³⁰ Η αρχιτεκτονική του πορώδους φανερώνει μία αλληλοδιείσδυση των υλικών κτισμάτων που ορίζουν τον χώρο με τις δράσεις, τις λειτουργίες και τις πρακτικές που φιλοξενεί, σε μία συλλογική αυτοσχεδιαστική ζωή. Ο Benjamin ορίζει την αρχιτεκτονική ως «...το πιο δεσμευτικό τμήμα του κοινοτικού-συλλογικού ρυθμού...»³¹ και συλλαμβάνει την έκφραση αυτού του ρυθμού στον χώρο της πόλης. Η πορώδης αρχιτεκτονική της Νάπολης ευνοεί τους εφήμερους αστερισμούς των δράσεων, τον μη-παγιωμένο, μη-προσδιορισμένο και προσωρινό χαρακτήρα των ανθρωπινων πρακτικών, τον χώρο ως θέατρο. Η κοινοτική ζωή των μικρών ιστορικών πόλεων της Μεσογείου αντανάκλαται στην δομή του χώρου και το πορώδες ουσιαστικά αποτελεί μία αρχιτεκτονική και υλική αξία που συμβολίζει πεποιθήσεις, νοοτροπίες, τρόπους ζωής και, κυρίως, δομές κοινωνικών σχέσεων.³²

Αυτή η ιδιαίτερη δομή οδηγεί τον Benjamin σε μία προσπάθεια σύλληψης των κτισμάτων ως λαϊκών σκηνών της ζωής: τα κτίρια μίας πορώδους αρχιτεκτονικής είναι ταυτόχρονα κουτιά, κύτταρα ζωής και θέατρα συλλογικής και κοινωνικής αλληλεπίδρασης.³³ Έτσι, μέσα από την πορώδη δομή του χώρου της Νάπολης, διαμέσου της κατοικίας που δεν λειτουργεί ως «ιδιωτικό» καταφύγιο αλλά ως πυρήνας δημόσιων εκδηλώσεων, ως πυκνωτής και αφορμή επικοινωνίας με τον δημόσιο χώρο, ο Benjamin αντιλαμβάνεται μία διαφορετική κοινωνική οργάνωση των ανθρωπινων σχέσεων από αυτήν που κυριαρχεί στις μεγάλες πόλεις της Βόρειας Ευρώπης και στις ιεραρχημένες αστικές κοινωνίες τους: ένα άλλο πρότυπο του βίου. Εντέλει, η διεύρυνση και η επέκταση των συνόρων του χώρου, όπως ανιχνεύεται από τον Benjamin και την Lacis στην Νάπολη, φανερώνει μία πολύτιμη και ακτινοβολούσα «...ελευθερία της σκέψης».³⁴ Υποστηρίζουμε πως στο κείμενο «Νάπολη», όπως το ερμηνεύσαμε παραπάνω, βρίσκουν θεωρητική έκφραση πολλές από τις εννοιολογικές αρχές και δομές των ώριμων έργων του Benjamin:

μία πρώτη διατύπωση της «*διαλεκτικής εικόνας*» ως αποκαλυπτικού αστερισμού που φανερώνει κρυμμένα κοινωνικά και ιστορικά νοήματα μέσα από την υλική δομή και μορφή των χώρων της πόλης, και η ανίχνευση των ανταποκρίσεων ανάμεσα στον *υλικό πολιτισμό* των «*πραγματικών*», οικονομικών και παραγωγικών δυνάμεων της ζωής και στον *πνευματικό πολιτισμό* των νοοτροπιών και των κοινωνικά νοηματοδοτημένων κοσμοθεωριών.³⁵

Συνολικά θα παρατηρούσαμε ότι, σύμφωνα με την δική μας ανάγνωση των κειμένων του Benjamin, η ιστορική πόλη της Μεσογείου -όπως συμπυκνώνεται στον ιδεατό τύπο της Νάπολης- ερμηνεύεται ως πεδίο συσχέτισης του ιδιωτικού με τον δημόσιο χώρο ζωής, μέσα από μία υλική ποιότητα της *ίδιας της αρχιτεκτονικής*, δηλαδή μέσα από την *ενιαία υλική υφή του χώρου*.

4. Το Παρίσι του 19ου αιώνα και το Βερολίνο του 20ού αιώνα ως νοητοί χώροι και υλικοί τόποι

Στην μετάβαση από την πρώτη ενότητα των πόλεων της Μεσογείου στην δεύτερη ενότητα των πόλεων του Ευρωπαϊκού Βορρά, η «Βαϊμάρη», δημοσιευμένη στο *Neue Schweizer Rundschau* το 1928, γεφυρώνει χρονολογικά και ειδολογικά την ερευνητική αστική οπτική του Benjamin. Αν η επίσκεψη του Benjamin στο δωμάτιο εργασίας του Goethe τον οδηγεί σε μία ενατένιση γύρω από το προσωπικό «σχήμα της ύπαρξης», όπως εκφράζεται μέσα από τον ιδιωτικό αρχιτεκτονικό χώρο,³⁶ η δημόσια αγορά της πόλης συλλαμβάνεται ξανά ως ένα θέατρο, ως μία σκηνή για την συλλογική ζωή.³⁷

Εδώ ισχυριζόμαστε ότι η αντιδιαστολή του ιδιωτικού τόπου εργασίας και κατοικίας του Goethe με τον δημόσιο χώρο της πόλης, οδηγεί τον Benjamin σε μία αναζήτηση του ατομικού ίχνους της ύπαρξης και του ιδιωτικού αισθήματος στον συλλογικό χώρο ζωής, ιδέα που θα εμφανιστεί αργότερα στην «*Παιδική Ηλικία στο Βερολίνο το 1900*».³⁸ Στην «Βαϊμάρη», ο Benjamin αποδεικνύει πως η μαγική επίδραση της ονειροφαντασίας του δημόσιου χώρου της πόλης, αυτής της φαντασμαγορίας της συλλογικής ζωής, εξαρτάται στενά από την οπτική γωνία μέσα από την οποία προσλαμβάνεται και ερμηνεύεται: η αισθητική μαγεία της δημόσιας ζωής ως σκηνής θεάτρου χάνεται μεμιάς μόλις ο Benjamin σταματήσει να την παρακολουθεί από το παράθυρό του και διεισδύσει σε αυτήν ως ενεργό υποκείμενο της ιστορίας.³⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζουμε πως ο χώρος ως αισθητικό, ιδεατό και ποιητικό όραμα και ο χώρος ως υλική έκφραση οικονομικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων, εμπορίου και ανταλλαγών παρουσιάζονται ως δύο διακριτές πραγματικότητες. Θεωρούμε ότι ο συγγραφέας αναλαμβάνει να επεκτείνει την διερεύνηση της σχέσης και της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην ονειρική φύση των χωρικών εικόνων και την υλική δομή του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής, στο μεγάλο σχέδιο του *Passagen Werk*: το έργο συλλαμβάνεται το 1927 και εστιάζει στο Παρίσι του 19ου αιώνα, την εποχή εδραίωσης της Βιομηχανικής Επανάστασης. Οι Στοές του Παρισιού, τα γνωστά περάσματα (*Passages*), χαρακτηριστικοί αρχιτεκτονικοί και χωρικοί τύποι του 19ου αιώνα, διεκδικούν την ερευνητική ματιά του Benjamin: σύμφωνα με την ανάλυσή του, οι Στοές είναι ταυτόχρονα χώροι μίας διαλεκτικής ονειροφαντασίας (*Feerie*),⁴⁰ δηλαδή μίας φαντασμαγορίας της ιστορίας, τόποι όπου «...το παρελθόν έγινε χώρος...»,⁴¹ αλλά και επικράτειες έκθεσης νεωτερικών υλικών εμπορευμάτων. Οι Στοές προβάλλουν ως χώροι όπου θεμελιώνεται η εγγύτητα της έννοιας και του ονείρου με την ύλη και την βιομηχανική παραγωγή. Την ίδια ακριβώς εποχή της σύλληψης του *Passagen Werk*, στο δημοσιευμένο δοκίμιο του για τον Gottfried Keller, ο Benjamin κατανοεί την λογοτεχνία ως αναζήτηση ενός χώρου κατοίκησης,

ενός εσωτερικού τοπίου-καταφυγίου, ως δημιουργία ενός μικροσκοπικού κυττάρου του κόσμου.⁴²

Σύμφωνα με τον Benjamin, ο φυσικός-υλικός χώρος, μέσα από την ποιητική και λογοτεχνική δραστηριότητα, μετασχηματίζεται σε χώρο-εποπτεία, σε εικόνα φαντασίας, σε έναν εσωτερικό κόσμο, σε έναν *μαγικό χώρο*.⁴³ Είναι στο ίδιο δοκίμιο όπου αναπτύσσεται η πρώτη σύλληψη της έννοιας της αύρας, όπως διαπλέκεται με τον χώρο.⁴⁴ Υποστηρίζουμε ότι η πολύπλοκη διαλεκτική του εσωτερικού, ιδεατού, μαγικού χώρου του ονείρου και του εξωτερικού, υλικού, αισθητού χώρου των υλικών αντικειμένων, ως κεντρικός άξονας της προβληματικής του Benjamin, αναλύεται και αναπτύσσεται διεξοδικά στο *Passagen Werk*, μέσα από την αρχιτεκτονική και χωρική τυπολογία των Στοών του Παρισιού του 19ου αιώνα. Στο κείμενο «*Παρίσι, Πρωτεύουσα του 19ου αιώνα*», το γνωστό *Expose* του 1935, η Στοά της Πόλης προσεγγίζεται ως χωρικός τύπος που αντιστοιχεί απολύτως σε νέες οικονομικές δομές οργάνωσης, δηλαδή στην ανάδυση των εμπορευμάτων πολυτελείας της Βιομηχανικής εποχής, σε σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις, δηλαδή στην αρχή της μεταλλικής κατασκευής, και σε σύνθετες ιδεολογικές δομές, δηλαδή στην επένδυση των νέων μεταλλικών κατασκευών με την αστική σύλληψη του λειτουργικού κράτους, η οποία αντανάκλαται στην λειτουργική φύση του σιδήρου ως οικοδομικού υλικού.⁴⁵

Με αυτόν τον τρόπο, η υλική και αισθητή έκφραση του δημόσιου χώρου της πόλης συνδέεται άμεσα και αδιαμεσολάβητα, αφενός μεν με τις παραγωγικές και οικονομικές δυνάμεις του πολιτισμού, αφετέρου δε με τις εννοιολογικές, ιδεολογικές και κοσμοθεωρητικές αναπαραστάσεις, τις εικόνες επιθυμίας των κοινωνικών ομάδων και της συλλογικής τους συνείδησης, δηλαδή με την Ουτοπία.⁴⁶

Στην προοπτική του *Passagen Werk*, το Παρίσι, ως μεγάλη πόλη και «*πρωτεύουσα του 19ου αιώνα*», είναι ο χώρος και το περιβάλλον συγκρότησης του βιομηχανικού πολιτισμού της νεωτερικότητας, παρουσιάζοντας, σύμφωνα με την δική μας ερμηνεία της σκέψης του Benjamin, μία *διπλή διάσταση*: από τη μία αποτελεί το συμβολικό και ιδεατό «*αντικείμενο*» της λυρικής ποίησης ενός Baudelaire, όπου αρθρώνονται και συγκροτούνται τα ειδολογικά χαρακτηριστικά της μοντέρνας ζωής της μεγαλούπολης και των ανθρώπινων τύπων της,⁴⁷ και από την άλλη αποτελεί το υλικό και πραγματικό πεδίο σύγκρουσης και πολιτικής αντιπαράθεσης των κοινωνικών τάξεων,⁴⁸ όπως φανερώνονται στις πολεοδομικές επεμβάσεις του Haussmann στο Παρίσι.⁴⁹ Η διπλή υφή του αστικού χώρου του Παρισιού, ταυτόχρονα ιδεατή και υλική, *ιδιωτική και δημόσια*, καθιστά την πόλη όχι μόνο μία φαντασμαγορία του πολιτισμού,⁵⁰ δηλαδή μία ιδεολογική και νοητική του αντανάκλαση, αλλά και μία *πραγματικότητα* του πολιτισμού, μία αισθητή και υλική

του κρυστάλλωση. Οι Στοές του Παρισιού συμβάλλουν στην παραπάνω αλληλοδιείσδυση της ιδιωτικής με την δημόσια σφαίρα, του ατομικού ονείρου με την συλλογική ζωή, μέσω της δημιουργίας ενός ενδιάμεσου, μεταβατικού χώρου. Οι Στοές μπορούν να αναλάβουν αυτό τον ρόλο διότι είναι *χώροι ταυτόχρονα ιδιωτικοί και δημόσιοι*, δημόσια περάσματα με ιδιωτικό χαρακτήρα και ατμόσφαιρα: όπως γράφει ο Benjamin, η Στοά είναι «...δρόμος και σπίτι μαζί...». ⁵¹

Η δεύτερη μεγάλη πόλη του Ευρωπαϊκού Βορρά που απασχολεί την σκέψη του Benjamin είναι ο τόπος γένεσης του, το Βερολίνο, το οποίο ερμηνεύεται μέσα από το φίλτρο των προσωπικών αναμνήσεων της παιδικής ηλικίας του συγγραφέα. Έτσι, στο κείμενο «Παιδική Ηλικία στο Βερολίνο γύρω στο 1900» (1932-1934, 1938), ο Benjamin μετασχηματίζει τον υλικό χώρο της πόλης σε πεδίο εσωτερικής ζωής που φανερώνει την διαρκή ροή του ιστορικού χρόνου, ταυτόχρονα συγκροτημένου σε ένα ατομικό-«βιογραφικό» επίπεδο και στο επίπεδο μίας κοινωνικής μνήμης. ⁵²

Πιστός στην αρχή της ερμηνείας του χώρου μέσα από μία αξεδιάλυτη σύμπλεξη του ατομικού και του κοινωνικού, ο Benjamin επεξεργάζεται «εικόνες» της παιδικής του ηλικίας στο Βερολίνο ως ιστορικές και κοινωνικές εμπειρίες της μεγαλούπολης. ⁵³ Οι τόποι της μνήμης που σφράγισαν την εμπειρία του συγγραφέα οργανώνονται σε ένα σύστημα ανταποκρίσεων ανάμεσα σε αναμνήσεις και ατμόσφαιρες ζωής που συνδέουν χώρους και χρόνους μακρινούς, σε μία προσπάθεια ενοποίησης του παρελθόντος με το παρόν. Η μαγική δομή της σκέψης του παιδιού, οι ειδικοί συσχετισμοί και συνειρμοί ⁵⁴ που την συνοδεύουν, οργανώνουν τον χώρο της πόλης σε άρρηκτη συνάφεια με την σημασία των λέξεων της γλώσσας και το νόημα τους. ⁵⁵ Θεωρούμε πως ο Benjamin αποδεικνύει πως το νόημα των χώρων της πόλης δεν εξαντλείται σε μία «αντικειμενική», ποσοτική, τεχνική περιγραφή τους, αλλά συμπλέκεται άρρηκτα με τις καταστάσεις, τις εμπειρίες και τα περιστατικά που έλαβαν χώρα σε αυτούς, με τον εσωτερικό κόσμο των αξιών των ανθρώπινων υποκειμένων που τους βιώνουν: η υπερηφάνεια, η αθωότητα, η προσδοκία, η καθαρή ελπίδα, η ευαισθησία της ψυχής μεταμορφώνουν τον «ουδέτερο» χώρο σε έναν κόσμο σημασιών που φορτίζεται στα πλαίσια των εσωτερικών σχηματισμών μίας προσωπικής τοπογραφίας εννοιών και ιδεωδών. ⁵⁶

Σύμφωνα με την ερμηνεία μας, στην ανάγνωση του Βερολίνου από τον Benjamin, ο χώρος συνδέεται στενά με την ατομική ευαισθησία και τον χαρακτήρα του ανθρώπου, μετατρέποντας το αδιάφορο πεδίο της απρόσωπης εσωτερικής μεγαλούπολης σε ένα σύνολο προφητικών τόπων ⁵⁷ που οργανώνονται ως προς την ζωή μίας προσωπικής φαντασίας και συναρμολογούνται σε ένα σύστημα νοηματοδότησης του κόσμου ενός διακριτού

προσώπου. ⁵⁸ Έτσι, η συνάρτηση των πραγματικών, υλικών, εξωτερικών «γεγονότων» της κοινωνίας με τις εσωτερικές, ψυχικές διαθέσεις των ανθρώπων, διαγράφουν τα συναισθηματικά σύνορα των χώρων της πόλης, τις περιοχές και τις επικράτειες που αποκτούν νόημα για μία ιδιαίτερη και μοναδική κάθε φορά κοινωνική συγκρότηση του ατομικού υποκειμένου. ⁵⁹

Στο Παρίσι του 19ου αιώνα, ο υλικός, εξωτερικός πολιτισμός του δημόσιου χώρου και η νοητή, πνευματική κουλτούρα του ιδιωτικού χώρου, δηλαδή το πεδίο συνάντησης της σκέψης με την πράξη και άρα το πεδίο σύνθεσης του δημόσιου με το ιδιωτικό είναι η *ίδια η χωρική δομή της αρχιτεκτονικής*, δηλαδή ο *αρχιτεκτονικός χώρος των Στοών*: στο Βερολίνο των αρχών του 20ού αιώνα, ο λόγος του Benjamin εντοπίζει την σύνθεση της ατομικής μνήμης με την συλλογική ιστορία της πόλης μέσα από τους *κοινούς χρόνους* της αστικής ζωής. Υποστηρίζουμε ότι στο Βερολίνο του Benjamin, ο χρόνος αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα σύνθεσης του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, δηλαδή ο εσωτερικευμένος χρόνος του ατομικού υποκειμένου που μετασχηματίζεται σε βιογραφική μνήμη ή σε κοινωνική ιστορία.

Συνολικά θα παρατηρούσαμε ότι, μέσα από τα γραπτά του Benjamin, η πόλη της Βόρειας Ευρώπης προβάλλει ως ένα πεδίο διαρκούς διαλεκτικής έντασης και σύνθεσης ανάμεσα στο ατομικό όραμα και την συλλογική δομή της ζωής, ανάμεσα στον ψυχικό κόσμο των κοσμοθεωριών και των ατομικών νοοτροπιών και στον υλικό κόσμο των ιστορικών γεγονότων και των «πραγματικών» κοινωνικών συμβάντων, και άρα ως ανοικτή συνομιλία ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο.

5. Η πόλη της Μόσχας ως εναλλακτικό πρότυπο ζωής και συλλογικής δομής του χώρου

Η εξέταση της πόλης στο έργο του Walter Benjamin αποκτά μία νέα γεωγραφική και εννοιολογική διάσταση μέσα από το πολύπλοκο κείμενο «Μόσχα», δημοσιευμένο το 1927 στο *Die Kreatur*. ⁶⁰ Εκεί ο συγγραφέας επιχειρεί να σκιαγραφήσει την Ανατολική επικράτεια της Ευρώπης και να συστήσει την ανάλυση της Ρωσικής πόλης ως συμβολή σε μία νέα διανοητική οπτική της κοινωνίας, μέσα από την σύγκριση της με το Βερολίνο ως τυπικό παράδειγμα της «Δυτικής» ευρωπαϊκής μεγαλούπολης και του αστικού τρόπου ζωής. Μέσα από τα γνώριμα μοτίβα της ανάλυσης του Benjamin, δηλαδή τον ρόλο των ονομάτων και των λέξεων στον προσδιορισμό και την νοηματοδότηση του χώρου, τα νοητά και υλικά σύνορα των περιοχών της πόλης, την μαγική δομή του χώρου, την αύρα και την αίγλη μίας αστικής περιοχής και την ανασυγκρότηση της ποιητικής της πόλης σε συνάρτηση με το φυσικό τοπίο, ⁶¹ ο συγγραφέας αναγνωρίζει στην Μόσχα βασικές διαφορές σε σχέση με

τον δυτικοευρωπαϊκό τρόπο κατανόησης και σύλληψης της ζωής και άρα της οργάνωσης του χώρου.

Ο Benjamin εντυπωσιάζεται από την συλλογική και μαζική διάσταση του ρωσικού βίου, από την συρρίκνωση της σφαίρας της ιδιωτικότητας και της ατομικότητας.⁶² Άμεσα συνδεδεμένη με αυτή την συλλογική σύλληψη του τρόπου ζωής είναι μία εντελώς διαφορετική αντίληψη του χρόνου, όπως εκφράζεται στους ανοικτούς, αργούς και τελετουργικούς ρυθμούς της πόλης και στους ανάλογους τρόπους μετακίνησης που χρησιμοποιούνται.⁶³ Ο Benjamin αναγνωρίζει ότι οι εξωτερικές αυτές εκφράσεις στο δημόσιο αστικό τοπίο, δηλαδή η αναγνώριση της πόλης ως δημόσιου αισθητικού έργου τέχνης που αναλύεται σε συμπεριφορές, πρακτικές, εικόνες, χρώματα, ήχους, λέξεις και φώτα ουσιαστικά αποτελεί την εκδήλωση βαθύτερων κοινωνικών και οικονομικών δομών, σχέσεων εξουσίας, πολιτικών πλεγμάτων διακυβέρνησης, αξιών και ιδεολογιών της ρωσικής σοσιαλιστικής κοσμοθεωρίας, οι οποίες διαφοροποιούνται από τον «Δυτικό» πολιτισμό και τις δικές του αξίες.⁶⁴ Μέσα από την αυτήν την ανάγνωση της Μόσχας, ο Benjamin αποκαλύπτει πως οι μεγάλοι, ελεύθεροι δημόσιοι χώροι της πόλης συνδέονται άρρηκτα με το σύστημα των αξιών και των νοοτροπιών της αντίστοιχης κοινωνίας που τους διαμορφώνει, ενοποιώντας τις εξωτερικές εκδηλώσεις της ζωής με την εσωτερική ζωή της ψυχής των υποκειμένων της ιστορίας. Η Μόσχα, σύμφωνα με την δική μας ερμηνεία, αποκαλύπτει την παράμετρο της πολιτικής ιδεολογίας ως καθοριστικής για την οργάνωση του δημόσιου χώρου της πόλης και των τρόπων ζωής που τον σηματοδοτούν.

6. Συμβολικές πόλεις της σκέψης

Η συνάφεια ανάμεσα στην πόλη και την ψυχή,⁶⁵ στον υλικό πολιτισμό και την κουλτούρα του προσώπου, διερευνάται περισσότερο στην τέταρτη ενότητα των γραπτών του Benjamin γύρω από τον αστικό χώρο, την οποία ονομάσαμε «Πόλεις του Νου». Οι τρεις προηγούμενες ενότητες έχουν ήδη δείξει με πολλαπλούς τρόπους πώς η πόλη στο έργο του Benjamin διαθέτει μία διττή, ταυτόχρονα υλική και νοητή σημασία, αποτελώντας το συμβολικό πεδίο επικοινωνίας της μνήμης και της ποίησης με την πραγματικότητα. Στο κείμενο του Benjamin *Μονόδρομος*, δημοσιευμένο ως αυτοτελές βιβλίο το 1928, ο συγγραφέας εμβαθύνει στην νοητή σημασία του αστικού χώρου και στην επίδραση του πάνω στην δομή της ανθρώπινης εσωτερικότητας, πάνω στην δομή της σκέψης.

Οι εξήντα παράγραφοι στις οποίες χωρίζεται το βιβλίο συνοδεύονται από τίτλους που θυμίζουν τα σήματα, τις πινακίδες και τις ταμπέλες που αποτελούν οργανικό τμήμα των αστικών χώρων της μοντέρνας μεγαλούπολης και της νεωτερικής αστικής σημειολογίας.⁶⁶ Όμως το περιεχόμενο των παραγράφων συνδέεται με

τον αντίστοιχο τίτλο με πολύ έμμεσους, συχνά αδιόρατους τρόπους, οι οποίοι φανερώνουν μία πολύπλοκη διαλεκτική ανάμεσα στα εξωτερικά ερεθίσματα του χώρου της μοντέρνας πόλης και στην εσωτερική συνειρμική σκέψη των κατοίκων της. Έτσι, ο *Μονόδρομος* μοιάζει να αναφέρεται στην ευρύτερη δομή της εμπειρίας που γεννά η μοντέρνα μεγαλούπολη ως ιδεατός τύπος και ως συμβολική μορφή της σκέψης γενικά,⁶⁷ δηλαδή ως αφηρημένη συνθήκη και πλαίσιο της σύγχρονης ιστορικής δομής του ανθρώπινου υποκειμένου, ως νοητό και εννοιολογικό σχεδίασμα του οικείου νεωτερικού αστικού τοπίου.

Οι σκέψεις που γεννά αυτή η αστική δομή της μοντέρνας ζωής είναι ποικίλες: ο Benjamin προβαίνει σε αφορισμούς γύρω από την λογοτεχνική δραστηριότητα, σε αυτοβιογραφικές διηγήσεις, σε ελεύθερους εξομολογητικούς πειραματισμούς εσωτερικών συνειρμών και αναμνήσεων, σε κρίσιμες πολιτικές επισημάνσεις. Στο πλαίσιο αυτών των χώρων της σκέψης, η εξωτερική δομή των χώρων της πόλης μεταμορφώνεται και μετασχηματίζεται σε μία ονειρική δομή και μία ελεύθερη αλληλουχία «εικόνων», ιδεών, επιθυμιών και οραμάτων. Έτσι, η ανοικτή και μη-δεσμευτική διαλεκτική των νοητών χώρων της σκέψης με τους πραγματικούς χώρους και λόγους της πόλης αναδεικνύει την πόλη ως ποιητική δομή της εμπειρίας, ως πόλη του νου. Θεωρούμε πως ένα βασικό μοτίβο που διατρέχει τον *Μονόδρομο* είναι η αναλογία του χώρου με την ψυχή, με τον εσώτερο εαυτό: η αρχιτεκτονική της πόλης αντιστοιχεί στην δομή της ιστορίας του ατομικού εγώ.⁶⁸ Μία δεύτερη χαρακτηριστική σύλληψη είναι η αναλογία της γραφής και του λόγου με τον χώρο της πόλης και ειδικότερα με τον δρόμο.⁶⁹

Σε αυτό το πλαίσιο, η διαπλοκή του απόμακρου με το κοντινό, του αγνώστου με το οικείο, της εσωτερικής έντασης με την εξωτερική έκταση, αποκτούν καίρια σημασία για την εμπειρία της μοντέρνας πόλης,⁷⁰ θυμίζοντας τις ανάλογες ιδέες που συνοδεύουν την αύρα, όπως αναπτύσσονται περισσότερο στο δοκίμιο του Benjamin για την τεχνική αναπαραγωγικότητα των έργων τέχνης.⁷¹ Η σύνδεση της έννοιας της αύρας με τον χώρο και ειδικότερα με τον χώρο της πόλης φανερώνεται από τον ίδιο τον ορισμό που της δίνει ο Walter Benjamin : «...μία παράξενη ύφανση του χώρου και του χρόνου...».⁷² Υποστηρίζουμε πως η πόλη ως συλλογικό έργο τέχνης, σε αυτήν την προοπτική, είναι το κατεξοχήν πεδίο εμπειρίας της αύρας στην Νεωτερικότητα: ο *Μονόδρομος* αναδεικνύει τις διαλεκτικές συνάφειες του χώρου και του χρόνου, του εαυτού και της κοινωνίας, μέσα από μία φαινομενολογία του ορατού κόσμου που δεν ανάγεται στον εμπειρισμό⁷³ αλλά προσεγγίζει περισσότερο την ονειρική και μαγική σύλληψη του κόσμου από το παιδί.⁷⁴ Αυτή η διορατική αποκάλυψη, θεμελιωμένη στις φυσιογνωμικές ανταποκρίσεις των διαστάσε-

ων του πολιτισμού, δείχνει το κρυμμένο βάθος των πραγμάτων, τους κοινωνικούς, πολιτικούς και διανοητικούς αρμούς κάτω από την ορατή επιφάνεια των χωρικών εικόνων.⁷⁵

Σύμφωνα με τον Benjamin, η πόλη και ο χώρος της προσφέρονται στο υποκείμενο ως ένα βιβλίο,⁷⁶ δηλαδή ως ένας λόγος μυστικός που πρέπει να αποκρυπτογραφηθεί για να φανερώσει τα κοινωνικό και ιστορικό του περιεχόμενο: υποστηρίζουμε πως ο *Μονόδρομος* λειτουργεί ως ένα μαγικό ευρετήριο που δείχνει αυτό το περιεχόμενο, δηλαδή αποκαλύπτει τον χώρο και τον λόγο ζωής του μοντέρνου βιομηχανικού πολιτισμού. Η αναλογία του χώρου της πόλης με τον λόγο, επανεξετάζεται από τον Benjamin στο κείμενο «Παρίσι, η Πόλη μέσα σε Αντανακλάσεις» (1929). Το Παρίσι νοείται εδώ ως μία γιγαντιαία βιβλιοθήκη, μία τεράστια αίθουσα ανάγνωσης που προσφέρεται για ερμηνεία από τον κάτοικο, τον πολίτη, τον περιπατητή:

ο χώρος της πόλης χάνει την υλικότητα του και μετατρέπεται σε έναν ιστορικό και πολιτισμικό λόγο, σε μία συμβολική γλώσσα μηνυμάτων, αξιών και νοημάτων, σε έναν εννοιολογικό χώρο του νου. Το πνεύμα της πόλης του Παρισιού ταυτίζεται με την ιδέα της γραφής και του βιβλίου και οι άδειες πλατείες του κατανοούνται από τον Benjamin ως: «...τόμοι της παγκόσμιας ιστορίας...».⁷⁷ Βρισκόμαστε στον πυρήνα της σύλληψης του Walter Benjamin για τον χώρο της πόλης: μέσα από την υλική δομή του, ο αστικός χώρος μετασχηματίζεται σε συμβολικό πεδίο γνώσης, μνήμης και σκέψης.

7. Συμπέρασμα: η πόλη ως διεπιστημονικό έργο ζωής και πολιτισμού

Τα γραπτά κείμενα του Walter Benjamin για την πόλη αποτελούν μία συμβολή στην κατανόηση της πολυπλοκότητας των παραμέτρων και των διαστάσεων του αστικού χώρου. Μέσα από την ανάλυση, την ταξινόμηση, την συστηματοποίηση και την ερμηνεία τους στην παρούσα μελέτη, υποστηρίξαμε πως ο Benjamin αναγνωρίζει μία διττή υπόσταση των χώρων της πόλης ως πλαισίων της υλικής ζωής και ως δομών της σκέψης, θυμίζοντας την ανάλογη διάκριση ανάμεσα σε έναν *εαυτό συνηθειών* και έναν *βαθύτερο εαυτό*, όπως αρθρώνεται στο «*Χρονικό του Βερολίνου*».⁷⁸ Η πόλη ως ύλη και η πόλη ως έννοια, ο χώρος ως ιδέα και ο χώρος ως πραγματικότητα φανερώνουν την διπλή συγκρότηση της σκέψης του Walter Benjamin ως θεωρητικού και φιλοσόφου της ιστορίας και του πολιτισμού. Θεωρούμε ότι μέσα από τα κείμενα του Benjamin μπορούμε να συγκροτήσουμε μία δημιουργική, σύγχρονη ερμηνεία της πόλης και των κοινωνικών χώρων της ως συμβολικών δομών του νου.⁷⁹ Οι χώροι της πόλης αποτελούν την ορατή έκφραση της ιστορίας, της γνώσης, της κοινωνικής εξέλιξης και των πολιτισμικών αξιών, συγκροτώντας ένα συλλογικό και διεπιστημονικό έργο που γεννά πολ-

λαπλά ιδεώδη και σκοπούς. Σε αυτήν την προοπτική, οι χώροι της πόλης εκπέμπουν σύνθετα νοήματα, περιεχόμενα και σημασίες: η πόλη ως έμβλημα και ιερογλυφικό της σκέψης⁸⁰ προσφέρεται για μία πνευματική και υπαρξιακή αναζήτηση του κοινωνικού νοήματος του πολιτισμού.

Ταυτόχρονα, η πόλη προβάλλει ως επικράτεια δόμησης της αυτοσυνείδησης και της ποιητικής δομής του ατομικού υποκειμένου.⁸¹ Οι χώροι της σκέψης θεμελιώνονται στους υλικούς, γεωμετρικούς και πραγματικούς χώρους της πόλης, ορίζοντας μία προσωπική και βιωματική τοπογραφία του χώρου⁸² και αποκαλύπτοντας την ταξική, ψυχική και ιστορική διαστρωμάτωση της κοινωνίας.⁸³ Υποστηρίζουμε πως στο πλαίσιο της συνεχούς και δυναμικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο *ιδιωτικό* και το *δημόσιο*, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε παραπάνω, η σύγχρονη αρχιτεκτονική και πολεοδομική σκέψη και δημιουργία μπορεί να αντλήσει χρήσιμα συμπεράσματα από την ευαίσθητη αναλυτική θεώρηση του Benjamin. Οι πολλαπλές εννοιολογικές διαστάσεις του αστικού χώρου, τις οποίες αναδείξαμε μέσα από μία ερμηνευτική θεώρηση των γραπτών του Benjamin, μπορούν να μετασχηματιστούν σε συνθετικές παραμέτρους και επιστημολογικές αρχές για τον σημερινό αρχιτέκτονα και πολεοδόμο, δηλαδή σε αξίες, ιδέες και δομές σκέψης, οι οποίες δύνανται να ενισχύσουν και να εμπλουτίσουν την ποιότητα του σχεδιασμού και την σωστή οργάνωση των σημερινών χώρων της πόλης.

Σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα της συσχέτισης των ιδιωτικών και των δημόσιων χώρων ζωής και το πρόταγμα της εναρμόνισης των ατομικών και των συλλογικών αναγκών μπορεί να επιτευχθεί με πολλούς τρόπους: αν στην Νάπολη είναι η *υλική συνέχεια της αρχιτεκτονικής υφής*, δηλαδή η κοινή ιδιότητα του πορώδους που ενοποιεί το ατομικό με το συλλογικό, στο Παρίσι του 19ου αιώνα η *δομή και η λειτουργία ενός μεταβατικού αρχιτεκτονικού χώρου*, της *Στοάς*, αναλαμβάνει αυτό τον ρόλο, και στο Βερολίνο, η αποστολή αυτή ανατίθεται στην *σκέψη και την μνήμη του ατομικού υποκειμένου*, καθώς διαπλέκεται με τους χρόνους των χώρων της πόλης. Και αν στην Μόσχα το ιδιωτικό αφομοιώνεται και απορροφάται από το συλλογικό λόγω της ιδιαίτερης πολιτικής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, στην ιδεατή πόλη του *Μονόδρομου* είναι η προσωπική εμπειρία της ουτοπίας και η εσωτερική ζωή του υποκειμένου που διανοίγει την δημόσια οδό της πόλης. Σε κάθε περίπτωση, η πόλη, ως συμβολική ολότητα χώρου και χρόνου, ως περιβάλλον ενοποίησης του ιστορικού παρελθόντος, του κοινωνικού παρόντος και της ποιητικής και στοχαστικής ουτοπίας του μέλλοντος, ενορχηστρώνει τις ατομικές και συλλογικές ανάγκες και προσδοκίες των ανθρώπων σε ένα πολύπλοκο διεπιστημονικό έργο επικοινωνίας, ζωής και πολιτισμού.

- 1 Βλ. εντελώς ενδεικτικά: M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory, Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, The MIT Press, Cambridge, Mass., London, England 1994 και Christine Boyer, *Cybercities*, Princeton Architectural Press, New York 1996 και Σταύρος Σταυρίδης, *Από την Πόλη Οθόνη στην Πόλη Σκηνή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.
 - 2 Βλ. για παράδειγμα Thierry Paquot, *Terre Urbaine, Cinq Defis pour le Devenir Urbain de la Planete*, Editions La Decouverte, Paris 2006, σ. 5-41 και Neil Brenner, Roger Keil (εκδ.), *The Global Cities Reader*, Routledge, London and New York 2006, σ. 249-303.
 - 3 Βλ. Neil Leach (εκδ.), *Rethinking Architecture, A Reader in Cultural Theory*, Routledge, London 1997, σ. 24
 - 4 Για μία πρόσφατη συλλογή μελετών που αναδεικνύει αυτή την πολυμέρεια βλ. Αγγελική Σπυροπούλου (επιμ.), *Βάλτερ Μπένγιαμιν, Εικόνες και Μύθοι της Νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007. Εδώ μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η ενότητα III της συλλογής με τίτλο «Πόλη, Επικοινωνία, Ιστορία», ό.π., σ. 199-338
 - 5 Βλ. ενδεικτικά Marcus Bullock, Michael W. Jennings (εκδ.), *Walter Benjamin, Selected Writings, Vol. I, 1913-1926*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1996 [Συντ. WB I] Michael W. Jennings, Howard Eiland and Gary Smith (εκδ.), *Walter Benjamin, Selected Writings Vol. II, Part 1, 1927-1930*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1999 [Συντ. WB II,1] Michael W. Jennings, Howard Eiland and Gary Smith (εκδ.), *Walter Benjamin, Selected Writings Vol. II, Part 2, 1931-1934*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1999 [Συντ. WB II,2] Howard Eiland, Michael W. Jennings (εκδ.), *Walter Benjamin, Selected Writings, Vol. III, 1935-1938*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England 2002 [Συντ. WB III]
 - 6 Για μία παράλληλη εξέταση της ζωής και των έργων του Walter Benjamin βλ. Momme Brodersen, *Walter Benjamin, A Biography*, Transl. by Malcolm R.Green, I. Ligers, Ed.by M.Dervis, Verso, London, New York 1996
 - 7 Βλ. Marc B. de Launay, Marc Jimenez, «Presentation du Numero», *Revue d'Esthetique, Hors Serie*, Editions Jean-Michel Place, Paris 1990, σ. 6
 - 8 Η Susan Buck-Morss, στην πιο διεισδυτική ανάλυση του Passagen Werk των τελευταίων είκοσι ετών, δηλαδή στο βιβλίο της *The Dialectics of Seeing*, προτείνει ένα χωρικό τετραμερές ως πεδίο προέλευσης και σύλληψης του κορυφαίου, ημιτελούς έργου του Benjamin. Το τετραμερές αυτό οργανώνεται γεωγραφικά πάνω στους δύο άξονες προσανατολισμού βορρά-νότου, ανατολής-δύσης και περιλαμβάνει τέσσερις πόλεις. Στα Δυτικά, η πόλη του Παρισιού σηματοδοτεί την απαρχή της αστικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, φορτισμένη από την μεγάλη πολιτική Επανάσταση του 1789. Η Μόσχα, στα Ανατολικά, συμβολίζει την ολοκλήρωση και την κορύφωση του επαναστατικού δυναμικού του Παρισιού στον 20ό αιώνα. Η Νάπολη, στο Νότο, ορίζει την παιδική ηλικία του Δυτικού Πολιτισμού και το ρίζωμά του στην Μεσόγειο και, στον Βορρά, το Βερολίνο συμπυ-
- κνώνει την παιδική και μυθική ηλικία του ίδιου του Walter Benjamin. Αυτό το Τετραμερές, σύμφωνα με την Buck-Morss, δομεί την χωρική τάξη γένεσης του Passagen Werk. Θα συμπληρώναμε ότι η τάξη αυτή είναι ταυτόχρονα και μία αστική-πολεοδομική τάξη, μία τάξη πόλεων στον γεωγραφικό χώρο. Βλ. Susan Buck-Morss, *The Dialectics of Seeing, Walter Benjamin and the Arcades Project*, The MIT Press, Cambridge, Mass., London, England 1989, σ. 25-26
- 9 Στο πλέγμα των τεσσάρων εννοιολογικών και γεωγραφικών χώρων για την ταξινόμηση της αστικής φιλοσοφίας του πολιτισμού του Benjamin, το οποίο προτείνουμε παραπάνω, εντάσσουμε και διευρύνουμε το εξηγητικό σχήμα της Buck-Morss, ώστε να συμπεριλάβει τα περισσότερα κείμενα του Benjamin γύρω από τον χώρο της πόλης. Έτσι, στις *Ιστορικές Πόλεις του Μεσογειακού Νότου*, την Πρώτη Ενότητα, ανήκουν τα κείμενα : «Νάπολη» (1925) «Μασσαλία» (1929), «San Gimignano» (1929) και «Ibiza Sequence» (1932). Στις *Μεγάλες Πόλεις του Ευρωπαϊκού Βορρά*, την Δεύτερη Ενότητα, ανήκουν τα δύο Exposés του Passagen, δηλαδή το «Παρίσι, Πρωτεύουσα του 19ου αιώνα» στις δύο εκδοχές του (1935 και 1939), το «Παρίσι της Δεύτερης Αυτοκρατορίας στον Μπωντλαίρ» (1938), η μελέτη «Ορισμένα Μοτίβα στον Μπωντλαίρ» (1939), δηλαδή τα κείμενα γύρω από το Παρίσι που συνδέονται με την εκδίπλωση του Passagen Werk στον χρόνο, το κείμενο για το «Βερολίνο γύρω στο 1900» (1932-1934, 1938) και εν μέρει το κείμενο «Βαϊμάρη» (1928). Η Τρίτη Ενότητα ουσιαστικά καλύπτεται από το κείμενο «Μόσχα» (1927), η οποία είναι η μόνη πόλη της Ανατολικής Ευρώπης που απασχόλησε την σκέψη του Benjamin. Τέλος, θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντική την Τέταρτη Ενότητα των γραπτών του Walter Benjamin για την πόλη, την οποία ονομάζουμε *Συμβολικές Πόλεις του Νου, της Ποίησης, της Μνήμης και της Σκέψης*. Εδώ αναφερόμαστε σε κείμενα όπου η πόλη και ο χώρος μετασχηματίζεται σε δομή της σκέψης, σε αφηρημένο σχήμα του λόγου, όπου τα υλικά γνωρίσματα του αστικού ή του φυσικού περιβάλλοντος εσωτερικεύονται στον νου του υποκειμένου της ιστορίας και μεταμορφώνονται σε συγκροτητικά στοιχεία της κοινωνικής και φιλοσοφικής του εμπειρίας, αυτογνωσίας, συνείδησης και μνήμης. Σε αυτή την ενότητα θεωρούμε ότι ανήκουν τουλάχιστον τα κείμενα : «Μονόδρομος» (1928), «Παρίσι, η Πόλη μέσα σε Αντανακλάσεις» (1929) και «Χρονικό του Βερολίνου» (1932).
 - 10 Walter Benjamin, «Naples», [Written with Asja Lacis] [1925], στο WB I, σ. 414-421
 - 11 Walter Benjamin, «Marseilles», στο WB II,1, σ. 232-236 και στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l'allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau, 1978, σ. 291-298
 - 12 Walter Benjamin, «San Gimignano» στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l'allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau 1978, σ. 299-301.
 - 13 Walter Benjamin, «Ibiza Sequence», στο WB II,2, σ. 587-594.
 - 14 Walter Benjamin, «Paris, the Capital of the Nineteenth Century [Expose of 1935]», στο Walter Benjamin, *The Arcades Project*, transl. by Howard Eiland and Kevin McLaughlin, Prepared on the Basis of the German Volume edited by Rolf Tiedemann, The Belknap Press of Harvard

- University Press, Cambridge, Mass., London, England 1999, σ. 3-13 και Walter Benjamin, «Paris, Capital of the Nineteenth Century [Expose of 1939]», στο Walter Benjamin, *The Arcades Project*, Transl. by Howard Eiland and Kevin Mc. Laughlin, Prepared on the Basis of the German Volume edited by Rolf Tiedemann, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England 1999, σ. 14-26. Επιπλέον βλ. Walter Benjamin, «Το Παρίσι της Δεύτερης Αυτοκρατορίας στον Μπωντλαίρ» στο Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ, Ένας Λυρικός στην Ακμή του Καπιταλισμού*, Επίμετρο: Adorno, Tiedemann, Buck-Morss, Επιμέλεια: Κ.Λιβιεράτος, Λ.Αναγνώστου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 15-120 και Walter Benjamin, «Ορισμένα Μοτίβα στον Μπωντλαίρ» στο Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ, Ένας Λυρικός στην Ακμή του Καπιταλισμού*, Επίμετρο: Adorno, Tiedemann, Buck-Morss, Επιμέλεια: Κ.Λιβιεράτος, Λ.Αναγνώστου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 123-174.
- 15 Walter Benjamin, «Berlin Childhood Around 1900» στο WB III σ. 344-413.
- 16 Walter Benjamin, «Weimar», στο WB II,1, σ. 148-150.
- 17 Walter Benjamin, «Moscow», στο WB II,1, σ. 22-46.
- 18 Walter Benjamin, «One-Way Street», [1928] στο WB I, σ. 444-488 [Ελληνική Έκδοση: Walter Benjamin, *Μονόδρομος*, Εισαγ.-Μτφρ. Ν. Ανδρικοπούλου, Επιμ. Γ.Σαγκριώτης, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2004].
- 19 Walter Benjamin, «Paris, La Ville dans le Miroir» στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l' allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau, 1978, σ. 286-290.
- 20 Walter Benjamin, «Berlin Chronicle» στο WB II,2, σ. 595-637.
- 21 Βλ. την πρόσφατη συλλογή κειμένων του Simmel στο Σπ. Γάγγας, Κ.Θ. Καλόπουλος (επιμ.), *Georg Simmel, Περιπλάνηση στη Νεωτερικότητα, Κοινωνιολογικά, Φιλοσοφικά και Αισθητικά Κείμενα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- 22 Βλ. Georg Simmel, *Rome, Florence, Venise*, Traduit de l' allemand et postface par Christophe David, Editions Allia, Paris 1998.
- 23 Βλ. την έκφραση «Paysages Urbaines» (Stadtebilder) του Peter Szondi, όπως αναφέρεται στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l' allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau, 1978, σ. 25.
- 24 Rainer Nagele, «Body Politics: Benjamin's Dialectical Materialism Between Brecht and the Frankfurt School», στο David S. Ferris (εκδ.), *The Cambridge Companion to Walter Benjamin*, Cambridge University Press, 2004, σ.170-171 και Margaret Cohen, «Benjamin's Phantasmagoria: The Arcades Project», στο ίδιο, σ. 203-204.
- 25 Βλ. WB I, σ. 414-421, 421 και 510-511.
- 26 Βλ. WB I, σ. 414-415
- 27 Βλ. ενδεικτικά Susan Buck-Morss, «Αλληγορία/Μοντάζ/Μεσσιανισμός: Ανταποκρίσεις Baudelaire-Passagenwerk» στο Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ, Ένας Λυρικός στην Ακμή του Καπιταλισμού*, Επίμετρο: Adorno, Tiedemann, Buck-Morss, Επιμέλεια: Κ.Λιβιεράτος, Λ.Αναγνώστου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σσ. 297-312 και Michael Jennings, «Walter Benjamin and the European Avant-Garde», στο David S. Ferris (ed.), *The Cambridge Companion to Walter Benjamin*, Cambridge University Press, 2004, σ.30-33 και Max Pensky, «Method and Time: Benjamin's Dialectical Images», στο ίδιο, σ. 185-187
- 28 Remo Bodei, «L' Experience et les Formes», στο Heinz Wismann (εκδ.), *Walter Benjamin et Paris*, Colloque International, 27-29 Juin 1983, Les Editions du Cerf, 1986, σ. 33-47. και ειδικ. σ. 38-40
- 29 Walter Benjamin, *The Arcades Project*, Transl. by Howard Eiland and Kevin Mc. Laughlin, Prepared on the Basis of the German Volume edited by Rolf Tiedemann, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England 1999, N2, 6, σ. 461
- 30 Walter Benjamin, «Naples», [Written with Asja Lacis] [1925], στο WB I, σ. 416. Η Buck-Morss υποστηρίζει ότι η ιδέα του πορώδους ανήκει στην Lacis. Βλ. Susan Buck-Morss, *The Dialectics of Seeing, Walter Benjamin and the Arcades Project*, σ. 26.
- 31 Walter Benjamin, «Naples», ό.π., σ. 416.
- 32 Βλ. WB I, σ. 416-417 και Σταύρος Σταυρίδης, *Από την Πόλη Οθόνη στην Πόλη Σκηνή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, ειδικότερα το κεφάλαιο με τίτλο «Ο Β. Μπένγιαμιν και η Πόλη των Κατωφλιών», ό.π., σ. 331-366.
- 33 Βλ. WB I, ό.π., σ.417-419.
- 34 Ό.π., σ. 419-421, 420.
- 35 Τα υπόλοιπα κείμενα του Benjamin που ανήκουν στην εννοιολογική και γεωγραφική ενότητα των ιστορικών πόλεων της Μεσογείου, δηλαδή η «Μασσαλία» (1929), το «San Gimignano» (1929) και η «Ibiza» (1932), ενισχύουν και εμπλουτίζουν την θεωρητική σκέψη του, εμβαθύνοντας και διευρύνοντας τις ήδη θεμελιωμένες δομές προσέγγισης του αστικού χώρου, όπως συμπυκνώθηκαν στην «Νάπολη». Το κείμενο για την Μασσαλία εισάγει την ιδέα της ατμόσφαιρας μίας αστικής περιοχής και οδηγεί στην σημαντική διαπίστωση «αόρατων γραμμών» που διαχωρίζουν τον φαινομενικά συνεχή υλικό χώρο σε περιοχές ξεχωριστής κοινωνικής φυσιογνωμίας. Στο «San Gimignano» διερευνάται η διακριτή και εν πολλοίς διαζευκτική συνύπαρξη της πόλης και της φύσης, η διαφοροποίηση και η ενοποίηση του κτισμένου χώρου της πόλης και του φυσικού τοπίου και στο «Ibiza Sequence» αναδεικνύεται για μία ακόμα φορά η σημασία των στοιχείων και των λεπτομερειών του αστικού ή του ιδιωτικού χώρου της πόλης ως αποκαλυπτικών πεδίων μίας βαθύτερης και υποκείμενης κοινωνικής και ιδεολογικής πραγματικότητας.
- Για τα παραπάνω Βλ. Walter Benjamin, «Marseilles», στο WB II,1, σ. 232-234 και Walter Benjamin, «San Gimignano» στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l' allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau, 1978, σ. 299-301, καθώς και Walter Benjamin, «Ibiza Sequence», στο WB II,2, σ. 588-589.
- 36 Βλ. Walter Benjamin, «Weimar», στο WB II,1, σ. 149-150.
- 37 Ό.π., σ. 148
- 38 Walter Benjamin, «Berlin Childhood Around 1900» στο WB III σ. 344-413.
- 39 Βλ. Walter Benjamin, «Weimar», στο WB II,1, σ. 148.
- 40 Walter Benjamin, *The Arcades Project*, Transl. by Howard Eiland and Kevin Mc. Laughlin, Prepared on the Basis of the German Volume edited by Rolf Tiedemann, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England, 1999 [Γαλλική Έκδοση: Walter Benjamin,

- Paris, Capitale du XIXe Siecle, Le Livre des Passages, Les Editions du Cerf, Paris 1997], σ. 871-881.
- 41 Ό.π., σ. 871.
- 42 Walter Benjamin, «Gottfried Keller: In Honour of a Critical Edition of his Works» στο WB II,1, σ. 51-55.
- 43 Ό.π., σ. 55-59 και Michael W. Jennings, Howard Eiland and Gary Smith (εκδ.), *Walter Benjamin, Selected Writings Vol. II, Part 2, 1931-1934*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England 1999, σ.826.
- 44 Walter Benjamin, «Gottfried Keller: In Honour of a Critical Edition of his Works» στο WB II,1, σ. 56 Περισσότερα για την έννοια της αύρας βλ. Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου, «Ο Walter Benjamin και το Νόημα του Έργου Τέχνης», στο περ. *Ουτοπία*, Διμηνιαία Έκδοση Θεωρίας και Πολιτισμού, τχ. 48, Αφιέρωμα στον Walter Benjamin, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2002, σ. 77-86 και Marc Jimenez, «Le Retour de l' Aura», *Revue d' Esthetique, Hors Serie*, Editions Jean-Michel Place, Paris 1990, σ. 181-186 και Φώτης Τερζάκης, «Απηχήσεις του Ιερού στην Αισθητική του Βάλτερ Μπένγιαμιν», στο *Πλανόδιον, Λογοτεχνικό Περιοδικό*, Τ. Εα, τχ. 23, Αθήνα Ιούνιος 1996, σ. 304-325 Για την θεωρία της τέχνης του Walter Benjamin γενικά βλ. Howard Caygill, «Walter Benjamin and Art Theory», στο Paul Smith and Carolyn Wilde (εκδ.), *A Companion to Art Theory*, Blackwell Publishing, Oxford, 2002, σ. 286-291.
- 45 Walter Benjamin, «Paris, the Capital of the Nineteenth Century [Expose of 1935]», στο Walter Benjamin, *The Arcades Project*, μτφρ. Howard Eiland and Kevin Mc. Laughlin, Prepared on the Basis of the German Volume edited by Rolf Tiedemann, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London England, 1999, σ. 3-4
- 46 Ό.π., σ.4-5. Για την συνάρτηση της Ουτοπίας με την σκέψη του Benjamin βλ. Miguel Abensour, *L' Utopie de Thomas More a Walter Benjamin*, Sens & Tonka, 2000, ειδικ. σ. 109-199
- 47 Walter Benjamin, «Paris, the Capital of the Nineteenth Century [Expose of 1935]», στο Walter Benjamin, *The Arcades Project*, Transl. by Howard Eiland and Kevin Mc. Laughlin, Prepared on the Basis of the German Volume edited by Rolf Tiedemann, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England 1999, σ. 10-11.
- 48 Michael Lowy, «La Ville, Lieu Strategique de l' Affrontement des Classes, Insurrections, Barricades, et Haussmanisation de Paris dans le Passagenwerk de Walter Benjamin», στο Philippe Simay (εκδ.), *Capitales de la Modernite, Walter Benjamin et la Ville*, Editions de l' Eclat, Paris, Tel-Aviv 2005, σ. 19-36.
- 49 Walter Benjamin, «Paris, the Capital of the Nineteenth Century [Expose of 1935]», ό.π., σσ. 11-13
- 50 Όπως ισχυρίζεται ο Benjamin στο Expose του 1939 για το Παρίσι του 19ου αιώνα, βλ. Walter Benjamin, «Paris, Capitale du XIXeme Siecle» στο Walter Benjamin, *Paris, Capitale du XIXe Siecle, Le Livre des Passages*, Les Editions du Cerf, Paris, 1997, σ. 47.
- 51 Walter Benjamin, «Paris, Capitale du XIXeme Siecle», ό.π., σ. 43.
- 52 Walter Benjamin, «Berlin Childhood Around 1900» στο WB III, σ. 344.
- 53 Ό.π., σ. 344.
- 54 Ό.π., σ. 346-349.
- 55 Ό.π., σ. 352-356.
- 56 Ό.π., σ. 358-367.
- 57 Walter Benjamin, «Berlin Childhood Around 1900», ό.π., σ. 365-367.
- 58 Ό.π., σ. 368-372.
- 59 Ό.π., σ. 372-385.
- 60 Walter Benjamin, «Moscow», στο WB II,1, σ. 22.
- 61 Walter Benjamin, ό.π., σ. 22-26.
- 62 Ό.π., σ. 26-30.
- 63 Ό.π., σ. 31-33.
- 64 Ό.π., σ. 33-45.
- 65 Georg Simmel, *Πόλη και Ψυχή*, Εκδόσεις Έρασμος, 1993. Σε μελλοντική εργασία μας θα επιχειρήσουμε μία συσχέτιση ανάμεσα στην σκέψη του Benjamin και του Simmel.
- 66 Για μία ανάλυση του *Μονόδρομου* βλ. Δημήτρης Καρύδας, Σταύρος Σταυρίδης, «Στους Οδοδείκτες της Ιστορίας: η Όδος Μονής Κατεύθυνσης του Β. Μπένγιαμιν», στο περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 64, 1999, σ. 27-33.
- 67 Ernst Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms, Volume I: Language*, New Haven & London, Yale University Press, 1955
- 68 Walter Benjamin, «One-Way Street», [1928] στο WB I, σ. 444-488 και η ελληνική έκδοση: Walter Benjamin, *Μονόδρομος*, εισαγ.-μτφρ. Ν. Ανδρικοπούλου, επιμ. Γ. Σαγκριώτης, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2004, σ. 37-39.
- 69 Walter Benjamin, *Μονόδρομος*, ό.π., σσ. 43-44, 77.
- 70 Ό.π., σ.91-92 και Walter Benjamin, «One-Way Street», [1928] στο WB I, σ. 466.
- 71 Walter Benjamin, «The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility» [Second Version], στο WB III, σ. 101-133 [ελληνική έκδοση: Walter Benjamin, «Το Έργο Τέχνης στην Εποχή της Τεχνικής Αναπαραγωγιμότητας του» στο Walter Benjamin, *Δοκίμια για την Τέχνη*, μτφρ. Δ.Κούρτοβικ, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1978, σ. 11-46].
- 72 Walter Benjamin, «The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility» [Second Version], ό.π., σ. 104-105.
- 73 Walter Benjamin, *Μονόδρομος*, ό.π., σ. 66-67.
- 74 Ό.π., σ. 67-68, 84.
- 75 Ό.π., σ. 113-114.
- 76 Ό.π., σ. 114 και Walter Benjamin, «One-Way Street», [1928] στο WB I, σ. 477.
- 77 Walter Benjamin, «Paris, La Ville dans le Miroir» στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l' allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau, 1978, σ. 286-287.
- 78 Walter Benjamin, «Berlin Chronicle» στο WB II,2, σ. 633.
- 79 Rainer Rochlitz, «La Ville de Paris, Forme Symbolique», στο *Revue d'Esthetique*, Hors Serie, Editions Jean-Michel Place, Paris 1990, σ. 195-199.
- 80 Walter Benjamin, «Paris, La Ville dans le Miroir», ό.π., σ. 288-290.
- 81 Walter Benjamin, «Mer du Nord», στο Walter Benjamin, *Sens Unique, precede de Enfance Berlinoise et suivi de Paysages Urbains*, Traduit de l' allemand par Jean Lacoste, Les Lettres Nouvelles/ Maurice Nadeau, 1978, σ. 306-307.
- 82 Walter Benjamin, «Berlin Chronicle» στο WB II,2, σ. 595-637, ειδικ. σ. 596-597.
- 83 Ό.π., σ. 604-608, 617-620.